

A kiszabadulás útjai és az átalakulás lehetőségei

Beszélgetés David Starkkal

Ön Amerikában ismert és elismert Kelet-Európa-szakértő. Miért választotta egy Harvardon végzett szociológus a kelet-európai államszocialista társadalmakat kutatásának tárgyául?

Egy ilyen választás mögött több ok is meghúzódhat. Hadd utaljak most csak arra a motivációra, amely közvetlenül a szociológiaelméleti stúdiumokból származott. A szociológiai irodalomban egy sor jelenséget — például az elidegenedést a munkától — a kapitalizmus létéből eredeztettek. Ismert volt az az érvelés is, hogy e jelenségek nem a kapitalizmus, hanem az ipari társadalom természetéből következnek. Értelmesnek tűnt a gondolat: ellenőrizzük e hipotéziseket egy nem kapitalista, de mégis ipari társadalom vonatkozásában. Megjegyzem, Kelet-Európa a hetvenes években Amerikában nem tartozott az alapvető és megbecsült kutatási témák közé. Elég, ha a Harvard példájára hivatkozom, ahol 1970-ben alakult meg a nyugat-európai kutatásokkal foglalkozó központ, amelynek nevét 1975-ben változtatták Európai Kutatási Központra, jelezvén, hogy nem akarják leszűkíteni a vizsgálódás tárgyát Nyugat-Európára. Ugyanakkor a Kelet-Európa-kutatás csupán szegény rokona volt az Európa-kutatástól elkülönülten szerveződő szovjetológiának. A nyolcvanas években azután azok, akik Kelet-Európával foglalkoztak, az Európa-központon belül találták meg a helyüket.

Szükségük van-e a Kelet-Európával foglalkozó kutatóknak egy sajátos, a nyugati társadalmak vizsgálatához kialakult fogalmi rendszertől különböző konceptuális apparátusra?

Igaz ugyan, hogy a nyugati és a kelet-európai társadalmak esetében két különböző rendszerről van szó, ez azonban nem jelenti azt, hogy e társadalmak vizsgálatához az analitikai fogalmak egymástól eltérő típusait kell megalkotnunk. A mi generációnk nem kapott speciális képzést kelet-európai vagy szovjetológiai tárgyakban. Együtt dolgoztunk az Európa-központban a Nyugat-Európát kutató kollegákkal, közös érdeklődési területeink volt a munka világa, az érdekcsoportok viselkedése, a társadalmi mozgalmak, a politikai gazdaságtan problémái. Kelet-Európát mi ugyanezekkel a kategóriákkal vizsgáltuk, annak ellenére, hogy a nyugati és a keleti társadalom jelentősen különbözik egymástól.

Mondok egy konkrét példát. Abban az időben az Európa-kutatásokon belül sokat foglalkoztak a munkahely politikai viszonyaival, a vállalaton belüli érdekütközésekkel. Mi azt mondtuk, hogy a kelet-európai társadalmak politika nélküli társadalmak, a valóságos politikai tartalom kiürült a formális intézményrendszerből.

KITEKINTÉS

Mások inkább azt mondanák, hogy a kelet-európai államszocializmusok nem politika, hanem gazdaság nélküli társadalmak voltak — éppen a politikának e társadalmakban játszott meghatározó szerepe miatt.

Ha arra gondolunk, hogy Kelet-Európában a gazdasági és politikai bürokrácia felső szintjei nem párhuzamosan futottak, hanem összecolvaadtak, akkor ez igaz. De a piaci koordináció hiánya az államszocialista társadalmakat még nem tette gazdaság nélkülivé. A példához visszatérve: a hetvenes években a vállalati belső viszonyokkal, a munka világával foglalkozó amerikai kutatásokban ismét felbukkant a taylorizmus problémája. Az ezzel kapcsolatos kutatások és viták sajátos inspirációt jelentettek számomra a kelet-európai államszocializmus vizsgálatához. A kiindulópont a taylorizmus egy sajátos vonása volt. Taylor azon törekvése, hogy az emberi cselekvés egy területét racionális ellenőrzés alá vonja, egyúttal létrehozta saját korlátait is. A vállalat működése feletti racionális kontroll kialakításának folyamata új bizonytalansági tényezőket hívott életre a munkafolyamaton belül. E problémakör összekapcsolása a kelet-európai szocializmussal érdekes kérdésekhez vezet. Mi történik akkor, ha nem csupán egy vállalatot, hanem egy egész gazdaságot kísérelnek meg racionális ellenőrzés alá vonni? Mi történik akkor, amikor az elemzés szintje nem a vállalat, hanem a népgazdaság? Ezzel kapcsolatosan tanulságos lehet Lenin és Taylor összehasonlítása. Nem azért, mert Lenint lenyűgözte Taylor, és próbálkozott a taylorizmus bevezetésével az új szovjet gyárakban, hanem azért, mert Lenin és követői megkísérelték a taylori elvek kiterjesztését az egész gazdaságra. A tudományos irányítást nem csupán a vállalat, hanem az egész gazdaság szintjén szerették volna megvalósítani. Mindebből adódik az a kérdés: vajon az egész gazdaság tudományos irányítása létrehoz-e olyan tényezőket, amelyek korlátozzák a vállalat tudományos irányítását? A magyarországi közgazdaságtani kutatások azt mutatják, hogy pontosan erről van szó. Kornai elemzései azt igazolják, hogy a leninista—államszocialista tervezés a bizonytalanság új formáit hozta létre. A hiány és más jelenségek tudományos tervezés eredményeként alakulnak ki. A tervezés nem leküzdötte a bizonytalanságot, hanem annak új formáit teremtette meg. A gazdaság tudományos irányítása ennek következtében lehetetlenné teszi a vállalat tudományos irányítását. Nem lehetséges taylori módon szervezni egy vállalatot, ha például hiány mutatkozik a szükséges anyagokban, eszközökben.

Ezek voltak a kezdeti kérdésfeltevések. Úgy tudom, jelenleg a közép-európai térség politikai átalakulásának problémái foglalkoztatják.

A kutatás tárgyának változásával együtt kell változnia a kutatásnak is. Természetes, hogy érdekelnek a kelet-európai országok átalakulásának politikai vonatkozásai, különösen a politikai és gazdasági intézmények kölcsönhatása foglalkoztat: az a kérdés, hogy milyen összefüggés van a demokratikus konszolidáció sikere vagy bukása és a Magyarországon kiépülő új intézményrendszer sajátosságai, valamint a gazdasági átalakulás között. Ma még nyitott kérdés, hogy a konszolidáció és a gazdasági átalakulás sikeres lesz-e. Nem csempészhetünk a lezajló folyamatokba valamiféle teleológiát, meg kell vizsgálnunk az átalakulás előtt álló akadályokat is. A Bruszt Lászlóval közösen végzett kutatás során elemezzük a kelet-európai országokban lezajlott átalakulás különböző típusait. Különösen érdekesnek tűnik a magyar és a lengyel eset összehasonlítása. Mind a magyar, mind a lengyel demokratikus átmenet békés, tárgyalásos formában zajlott. A két átalakulás azonban különbözik is egymástól. Magyarországon az ellenzék gyengesége egy többé-kevésbé kompromisszummentes demokratizálódáshoz vezetett, ugyanakkor Len-

gyelországban az ellenzék ereje egy korlátozottan demokratikus, kompromisszumokkal terhelt politikai intézményrendszert eredményezett — gondoljunk a lengyel parlamenti választásokra, illetve arra, hogy az elnöki intézmény a kommunista párt túlélésének eszköze volt.

A kelet-európai átalakulás vizsgálata azért is fontos, mert feltételezhetjük, hogy az átmenet során létrejött — sokszor ideiglenesnek gondolt — intézmények hatással lesznek e rendszerek további fejlődésére. Így például a későbbi magyarországi folyamatokban nagy szerepet játszott és játszik az a tény, hogy a kerekasztaltárgyalások mind a szereplők, mind a társadalom számára politikai pártok közötti aktusként jelentek meg.

A kelet-európai átalakulás új kihívás a társadalomtudományok számára. Ez az átalakulás olyan laboratórium, amelyben a társadalomtudományok igen sok fogalma, elmélete tesztelhető. A kelet-európai társadalmak elemzése egy összehasonlító kutatás keretében a nyugati társadalmak önmegértését is segíti. Példaképpen hadd utaljak a magyarországi vállalatokon belüli munkaerőpiacokról végzett korábbi vizsgálataimra. Ennek fényében jobban megérthettük, hogy az amerikai belső munkaerőpiacok miért nem piacok a szocialista változattal való összehasonlításban. A szocialista vállalat belső munkaerőpiacán olyan piacszerű tranzakciók jöttek létre, amelyek a bürokratikus környezet által generált bizonytalanságot próbálták csökkenteni. A kapitalista vállalat belső munkaerőpiaca ezzel szemben a piac működéséből adódó bizonytalanságra válaszol bürokratikus szabályok rendszerének kialakítása révén.

Az amerikai társadalomtudományokban pozitív fejlemény az, hogy a paradigmák közötti viták szervezik az egyes tudományterületeket. A racionális választás (rational choice) vagy az institucionalizmus paradigmája egymás után ragadja meg a különböző témákat. Várható — már csak a kelet-európai változások sajátos, korábban említett laboratóriumjellegének következtében is —, hogy e paradigmák kiterjednek a Kelet-Európa-kutatásra, felváltva a korábbi, erősen ideológiai töltetű vitákat és iskolákat. Gondoljunk például a totalitarianizmus versus érdekcsoportok felfogás közötti vitára. Ez egyben a Kelet-Európa-kutatás integrálása az amerikai társadalomtudomány főáramába.

A kelet-európai átmenet egyik legfontosabb kérdése a privatizáció. Ön tanulmányt írt a magyarországi privatizációs vitákról. Mi volt ezzel a célja?

A privatizációról írott tanulmányomban nem annak az amerikai szakértőnek a szerepét játszottam, aki technikai jellegű tanácsokkal szolgál a Vagyonügynökségnek, nem annak a szociológusnak a szemével vizsgáltam, aki azt keresi, mekkora munkanélküliséget hoz majd magával a privatizáció. Nem akartam azt a tanácsot sem adni, hogy Magyarország ne haladjon túl gyorsan a piacgazdaság irányába, vagy éppen ellenkezőleg, hogy Magyarország legyen a változások éllovasa. Mindezt azért említem, mert Amerikában a tanulmány megírása idején ilyen típusú kijelentésekkel találkoztam. Azt, aki egy másik társadalmat, egy másik kultúrát tanulmányoz, fenyegeti az azonosulás veszélye: egyszer csak ő is a vizsgált társadalom szereplőinek szemüvegén keresztül kezdi szemlélni a valóságot. De van egy másik veszély is, amikor a kutató elveszíti szem elől vizsgálati tárgyát, és csupán a magával hozott — esetemben az amerikai — kategóriák analitikus problémáival foglalkozik. Én mind a két veszélyt igyekeztem elkerülni. Valami olyat szerettem volna kimondani, amit a vita résztvevői nem mondhattak, éppen azért, mert ők résztvevők voltak, nem pedig olyan külső megfigyelők, mint én. Tükröt akartam tartani a vitázók elé, anélkül, hogy elkötelezném magam egyik vagy másik konkrét álláspont mel-

KITEKINTÉS

lett. Ugyanakkor szerettem volna, hogy az amerikaiak és a nyugat-európaiak is megértsék a vitát. A privatizációval kapcsolatos álláspontokat, érveket stilizált formában újraalkottam, ezek ütköztetésével a privatizáció és a gazdaság piacosítása előtt álló akadályokra szerettem volna irányítani a figyelmet.

A tanulmány egyik legfontosabb mondanivalója az, hogy a privatizáció nem feltétlenül jelent piacosítást. Ez az intézmények és a szokások, az intézményesült, szervezeti formák által szabályozott magatartás és a nem reflektált, az emberek második természetként érvényre jutó viselkedési formák közötti kapcsolattal függ össze. Hosszabb távon az intézmények és a szokások a társadalomban várhatóan nem térnek el egymástól, de egyes szokások az intézmények megváltozása után is fennmaradhatnak. Magyarország ebből a szempontból is érdekes. Egyesek szerint a vállalkozói tevékenység fennmaradása, illetve a második gazdaság elterjedtsége Magyarországon a megváltozott intézmények ellenére továbbélő szokásokkal magyarázható. Egy társadalomra rá lehet kényszeríteni a szovjet típusú gazdaság intézményeit, de lesznek olyan gazdasági magatartásformák, szokások, amelyek ellenállnak az intézményi változásoknak. Ha a jelen vagy a közelmúlt gazdasági viselkedésmódjaira gondolunk, arra például, hogyan cselekszenek a gazdasági vezetők a puha költségvetési korlát feltételei között, amikor is megszokták, hogy a piaci helyett bürokratikus jelzésekre reagáljanak, nos, ezek és hasonló szokások tovább élhetnek az új piaci ösztönzők világában is, és a gazdaság piacosításának akadályát képezhetik. A régi beidegződések a gazdaság egyik szektorában jobban fennmaradhatnak, mint egy másikban. Ha például a különböző vállalatok igazgató tanácsai között összefonódások vannak, ha szoros szálak szövődnek a vállalati menedzserek és az új pártok helyi vezetői között, és klán típusú szerveződések jönnek létre a piaci viszonyok helyett, akkor a régi magatartási minták a hálózatok rendszerében tovább élhetnek. A szokások továbbélése adott, a piacosítást gátló intézményi szerkezetek következménye. Egyes intézmények — például a tulajdon bizonyos típusai, a vállalatok közötti kapcsolatok bizonyos típusai — összeegyeztethetőek a piaccal, a piac újratermelésével. De a piacgazdaság statikus újratermelése nem azonos az államszocialista gazdaság piacgazdasággá való átalakulásával. Az igazán izgalmas kérdés az: melyek az átalakulásnak leginkább megfelelő intézmények? E kérdést nem válaszolhatjuk meg azzal, hogy megnézzük, melyek a fejlett piacgazdaság intézményei Nyugaton, és kölcsönvesszük ezeket. Ez a komparatív Kelet-Európa kutatás egyik tanulsága. E kutatások eredményei szkepszist ébresztenek a könnyű megoldások, a nyugati példa egyszerű másolása iránt.

Hasonlóan érdekesek és fontosak azok a kutatási stratégiák, amelyek a kelet-közép-európai országokban lezajló átalakulás tapasztalatainak szisztematikus és analitikus összehasonlítását tűzik célul. Milyen eltérő intézményi erőforrások mozgósítása révén kísérlék meg megoldani ezek az államok az átalakulás politikájának nehéz problémáit, a gazdaság szerkezeti átalakulásának és a társadalmi béke megőrzésének kettős, egymással összefonódó feladatát? Ezek az erőforrások, a politikai és társadalmi intézmények különböző típusai, formálnak és kitüntetnek bizonyos lehetőségeket, és korlátoznak vagy kizárnak másokat. Ezek az intézmények továbbá az államszocializmusból kivezető és egymástól eltérő utak termékei. A választott és bejárt út lehet hosszabb és elnyújtottabb vagy éppen rövidebb és sietősebb, az egyes esetek a politikai szervezetek és a gazdasági szerkezetek lényeges minőségi különbségeit hordozzák. Munkahipotézisként úgy fogalmazhatunk, hogy az államszocializmusból való kiszabadulás útja korlátozza és egyben alakítja az átalakulás folyamatát.

Végül is ön szerint milyen lesz ez az átalakulás?

A kelet-közép-európai régió átalakulásáról kialakított elképzeléseim szöges ellentétben állnak azzal a népszerű és sokak által osztott felfogással, amely szerint a gazdasági fejlődés a korábbi központosított tervgazdaság fennálló intézményeinek, szokásainak és rutinjainak az intézmények és mentalitások teljesen új készletével való gyors, radikális, kiterjedt (mi több, teljes) felváltását követeli meg. Az ilyen nagyszabású kísérletek és utópikus tervezetek nem számolnak azzal, hogy a gazdaságok a társadalmakat — és így a gazdaságokat is — újratermelő társadalmi intézmények komplex rendszerébe ágyazódnak be. Ezen intézmények között fogják a társadalom szétszórt ágensei átalakítani az átalakítókat. Az utópikus kísérletekkel szembeni alternatíva olyan folyamatot vázol fel, amelyben az átalakulás az egész társadalmat áthatja. Ezért gondolom azt, hogy a dinamikus társadalmi átalakulást előidéző strukturális innovációk az intézményi elemek komplex újrendeződését, nem pedig azonnali lecserélését hozzák majd magukkal.

AZ INTERJÚT KÉSZÍTETTE GEDEON PÉTER